

ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

Жумабаев Б.М.

ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРДАГЫ ПАМИР ДЕГЕН АТТЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ ЖӨНҮНДӨ

Жумабаев Б.М.

О ВОЗНИКНОВЕНИИ НАЗВАНИЯ ПАМИР В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

В.М. Zhumabaev

PAMIR IN HISTORICAL SOURCES, THE OCCURRENCE OF THE NAME OF THE PAMIR

УДК:327.1 (043.3)

Макалада “Памир” деген аттын тарыхый булактар аркылуу келип чыгышы изилденген.

The paper investigates the occurrence of the name “Pamir” through historical sources.

Байыркы жазманаамаларда жана тарыхый булактарда бул кереметтүү бийик тоолуу жерди «Дүйнөнүн капкагы» деп аташкан. Байыркы ирандыктар бул тоолуу аймакты, күндүн кудайы Мидратын түбүндөгү Па-и-михр (Памир) деп аташкан. Памир аталган аймакка тиешелүү болгон территориялар Гиндукуш тоо кыркаларынан тартып Гималай, Тянь-Шань-Алай чөлкөмдөрү кирет. Памир, Тянь-Шань аймагы көчмөн элдердин үстөмдүгүндө турган бөлүнгүс территория катары бизге маалым.

Памирде 8-10 миң жыл [1] мурда биринчи жолу адамзаттын издери түшкөн аймакты табышкан. Памир аймагында адамдардын узак мезгилде тарган чоң туруучу жайын археологдор табышып, андагы табылган буюмдардан, көмүрдүн күлүнөн анализдешип б.з.ч. 8 миң жылга таандык экенин далилдешти. Бул жерден таштан курал жасалчу мастерской жана 8 миңден турган алгачкы адамдардын колдонгон буюмдарын табышкан. Мындай бийик тоолуу аймакта, татаал климаттык шартта, башкача айтканда орточо бийиктиги деңиз деңгээлинен 3000 метр бийиктикте туруп, кышкы суук 40 градустан ашканына карабай, аймакты сүйүп, 10 миңдеген жылдар бою адамзат жашоосун үзбөй, башка табигаты адамга жагымдуу аймакка көчүп кетпей, тукумдан тукум улап жашап келген аймактын сырын эмне менен түшүндүрүүгө болот.

Бул боюнча кээ бир окумуштуулардын пикирлеринин айтымына караганда Памир аймагында жүздөгөн кылымдар мурда өрөөндүн азыркы абалынан 500-700 метр төмөн болуп, табигый өсүмдөктөргө мол, адамзаттын жашоосуна жагымдуу климат болгон.

Кийинчээрек климаттын татаалдашына, суук боло баштаганына карабастан адамдар жашоосун улап, мекендеп жашап калышкан. Бүтүндөй Орто Азия аймагында миңдеген жылдар бою элдин жайланышуу тарыхындай эле бул жерде да ушундай тарыхый процессти башынан кечирип, биринен сала бирин алмаштырып жайланыша баштаган.

Б.з.ч. 1 миң жылдыкта Азиянын чоң аймагында Алтайдан Кара деңизге чейин Сибирден Афганистанга чейин жана Индия, Памирда көптөгөн көчмөн уруулар жашаган. Аларды жапысынан сактар же скифтер деп аташкан. Байыркы грекперси текстеринде аны сактар жана сактиграхауда, сак-хаумаварга деп аташкан.

Сактар жөнүндө маалыматтар жазма булактарда да көп кездешет. Мындай жазма булактар болуп Бехистун аскасындагы жазууларда, тарыхтын атасы болгон Геродоттун жазма булактарында, перси жазма булактарында кездешет.

Б.з.ч. 7 к. чегинде Памир өрөөнүнө чоң группадагы көчмөн уруулар келе баштаган. Бул көчмөн урууларды байыркы перси жазуулары боюнча саки-хаумаварга, ал эми антиктик тарыхый булактар боюнча саки-ашори деп аташкан. Ошол мезгилде Алай өрөөнүн ашорги түздүгү деп да аташкан. Бирок ашорги түздүгү деген түшүнүк менен Фергана өрөөнүн да аташкан. Памир-

Алайдагы мындай көп урууларды сак-хаумаварга деп аташкан.

Жазма тарыхый булактарда Памир-Алай өрөөнү, Тянь-Шань-Алай тоолуу массивинде согуштук саясий жана эл аралык маанилүү ролду ойногон. Анткени чыгыш урууларынын батышка баруу үчүн транзиттик жол катары пайдаланышып, кенен өрөөн болгон өзөндөгү Мургаб, Памир, Вахан аркылуу Кызыл-Суунун жээги боюнча батышка карай жүрүшкөн. Мындай жол көчмөндөр, соодагерлер үчүн ыңгайлуу келип, чарчаганда малын жайып эс алышып, андан ары жүрүүгө жакшы шарт болгон. Жазма булактарда бул чөлкөмдө Азия материгиндеги эң байыркы мамлекеттердин келип чыгышындагы көчмөн уруулардын тарыхына байланыштуу ар кандай коргонуу чептери жана караван сарайлар кездешет. Тоолуу аймак душмандардан жеңил коргонууга, буктурма уюштурууга ыңгайлуу болгон. Эл аралык маанидеги Памир-Алай өрөөнү көптөгөн аскердик күчтөр өз кызыкчылыгына пайдаланууга аракет кылышкан. Анткени аймактагы чыгыш менен батышты байланыштырган транзиттик жолду, соода магистранын көз жаздымда таштоого эч кимдин көңүлүн бурбай коюуга мүмкүн эмес болчу. Ошондуктан Памир-Алайды ээлик кылуу-га (б.з.ч. 4 к.). А. Македонский аракет жасап көргөн, (б.з.ч. 104-99-жж.) Ли Гуанли башында турган Кытайдын У-Ди аскердик күчү аракет жасаган, (б.з. 654-748-жж.) Судиноран жана Ван-Чжен-Сян бир аз каратууга ниеттенген, XIV-к. Тимур басып алган, XIX-к. Кокон хандыгы ээлеген.

Памир-Алай өрөөнү байыртадан эле белгилүү аймактардан, кытай тарыхый булактарында б.з.ч. 2 к. кездешет. Бул Кытай тарыхый булактары боюнча, Алай өрөөнүн түндүк чыгыш бөлүгү аркылуу, жибек жолу өткөнүн белгилеп кетет. Жибек жолу негизинен Кыргызстандын территориясында түндүк жана түштүк аркылуу эки тараптан өткөн. Анын түндүгү Алай өрөөнүнө тиешелүү. Бул жол Кытайдан чыгып, батыш дарыясынын өрөөнү боюнча Терек Даван ашуусу аркылуу Ошко жана же Фергана өрөөнүнө барышкан. Түштүктөн өткөн бул жолду кытайлыктар Тянь-Шань-нанцзу (түштүк Тянь-Шань жолу же түндүк Асман тиреген тоо аркылуу өтүүчү жол) деп аташкан. Мындай чыгыш менен батышты байланыштырган коммуникациянын байланышы Памир-Алай өрөөнү үчүн маанилүү ролду ойногон.

Улуу жибек жолу кылымдар бою Чыгыш менен батышты байланыштырып, Евразия континентинин экономикалык жана соода жагынан гана эмес тарыхый-маданий жактан өнүгүүсүнө цивилизациялардын ширелишине түрткү берген негизги тамыр болгон

Биздин эранын башталышында байыркы күчтүү мамлекет Греко-Бактрий падышачылыгынын ордуна Улуу Кушан мамлекети орнойт. Бул мамлекеттин чек арасы түштүгүнөн тээ Инд океанына жетсе, түндүк жагынан Арал деңизине чейин жетип, Тянь-Шань тоо кыркалары менен өтүп Памир, Алай, Фергана өрөөндөрүн камтыгандыгы белгилүү. Ушул доордон баштап бир нече кылымдар бою дал ушул Памир Алай өрөөнү аркылуу чыгыш менен батышты, түндүк менен түштүктү бир цивилизация менен экинчи бир цивилизацияны байланыштырып турган улуу жибек жолунун бир нече бутактары өткөндүгүн белгилеген. «Хань династиясынын эрте тарыхы» менен салыштырганда, бул жол «Кашкардан Кызыл-Сууну бойлоп жүрүп олтуруп Эркечтамга чейин келет» Эркечтамдан Тоң-Мурун ашуусун ашып, Көк-Суу өрөөнү аркылуу Терек ашуусун ашып Алай өрөөнүнө түшүп, Сопу-Коргон, Гүлчө аркылуу Фергана өрөөнүнө түшкөн. Бул жол Фергана жолу деп аталган Фергана Кашкар жолу байыркы Кытай булактарында Сыма Цяндын «Тарыхый жазмаларында» жана ошондой эле «Хань династиясынын эрте тарыхында», «Хань династиясынын кийинки тарыхында» (202-ж б.з.ч. 25 ж.б.з.) бул жолдун маршруту VI-VIII кылымдарга чейин эле белгилүү болгон» [2] деп белгилейт Л.Зелинский. Бирок бул маршрут менен XVIII-XIX кылымдарда да орус саякатчысы Ф.Ефремовдун өткөндүгү белгилүү. Экинчи маршрут Каратегин багыты. Бул жол Кашкардан башталып жогоркудай эле Тоң-Мурун ашуусунан өтүп Чоң Алай өрөөнү аркылуу Каратегинге андан ары Файзабад, Аму-Дарыяны кечип өтүп Термезге, ары батышты көздөй кеткен. Бул багытты дагы Шугнан багыты деп аталып ал Жаркент, Таш-Коргон –Мургаб аркылуу өтүп, Аличур-Гунт-Шива көлү менен андан ары Файзабад, Балхты көздөй кеткен. Чыгыш Памир менен өткөн кербен жолдорунун бир өзгөчөлүгү, ашууларынын бөксөлүгү жол боюндагы тоютун молдугу менен айырмаланган. Кытай летопистеринде Памир тоолорун б.з.VII кылымдарда жазылган «Тань династиясынын тарыхында» Цунлун

тоолорун төмөндөгүдөй эскерген. Көбүргөндүү (пияздуу) тоосунун түштүгүнөн бийик ак карлуу тоолор менен чектешип түндүк жагы тээ Балхашка чейин созулуп жатат. Уркуйган чокулары бир нече жүз лиге чейин созулуп, анын тоолуу өрөөндөрүндө ар дайым улуу мөңгүлөр жатат. Памир жөнүндөгү алгачкы маалымат кытай саякатчысы Сюань-Цанга таандык. Ал буддизимдин көрүнүктүү жактоочусу болгондуктан бул дин өз өлкөсүндө кеңири тамыр жайгандан кийин, буддизимдин башаты болгон Индияга зыярат жасоого белсенип, Орто Азия аркылуу Индияга сапар тартат. Анын саякаты Теңир тоонун бийик ашуулары аркылуу, Ысык-Көлдү айланып өтүп Боом капчыгайы менен Ташкент, Самаркандга чейин жетет, андан Орто-Азиянын кумдуу чөлдөрү, Афганистандын талаалары аркылуу Индияга өтөт. Кайра кайтканда Гиндукуш аркылуу Памирге Окус дарыясынын башатынан баштап Кытайга келген. Памирди Помило деп атап, төмөндөгүдөй жазат «Эки ак карлуу кырка тоонун ортосунда кычыраган суук өкүм сүрүп, ызгардуу шамал согуп турат. Жазында, жайында да кар жаайт. Шамал күнү-түнү токтобостон жүрүп турат. Жер кыртышы туздуу келип, майда шагыл таштуу болот. Бул жерде жемиштүү өсүмдүк эч качан өспөйт. Бадал-тал өтө сейрек кездешет. Айланасы жапайы талаа, эч бир адам баласынын жашаган изи билинбейт. По-ми-ло өрөөнүнүн ортосунда чоң Ажыдаар көлү жайгашкан. Бул көлдүн суусу таза, тунуктугунан улам түбү чексиз күзгүдөй көрүнөт.[3] Сюань Цзандын саякатынан алты кылым өткөндөн кийин, 1272-жылы венеция-лык көпөс Марко Поло Жер Ортолук деңизинен баштап Борбордук Азияга чейин ушул Памир аркылуу өткөн. Ал өзүнүн жол саякатында Алайдын климаттык шартын, өрөөндүн өзгөчөлүгүн жазып кеткен. «Үч күн Түндүк Чыгышка карай тоолор аркылуу улам бийиктеп жүрүп олтуруп дүйнөдөгү эң бийик жерге келесин. Мына ушул бийик жерде эки тоонун ортосунда түздүк жайгашкан өрөөн аркылуу дарыя агып өтөт. Бул дүйнөдөгү эң сонун жайлоо, эң арык мал он күндө семирет. Жапайы айбанаттар бул жерде өтө көп. Бул жерде жапайы кочкорлор да көп (аркарлар Б.Ж.) алардын мүйүздөрү төрттөн алты карышка чейин жетет. Анын мүйүзүнөн бул жердеги малчылар идиш жасашкан. Ошол эле мүйүздөрдөн малды кармоо үчүн короочо да курушат» [4] Ал эми Памир жөнүндө Марко

Полонун жазган-дары көп жагынан алып караганда Сюань Цзандын жазгандары менен дал келет. «Андан ары он эки күн бийик түздүк менен жүрөсүң, бул жерди Памир деп аташат, эч кандай турак жай, чөп чар жок, тамак ашты өзүң менен алып жүрүшүң керек. Бул жер бийик жана суук болгондуктан чымчык да жок. Катуу сууктан от да күйбөйт, бийиктик-тен башка жерлердей эт да жакшы бышпайт.[5]

Монголдордун дуулат уруусунан чыккан Борбордук Азиянын ичинде анын ичинде Кыргызстандын тарыхына өтө чоң мааниси бар чыгарма жазган Мырза Мухаммед Хайдардин «Тарихи-и Рашиди» аттуу эмгегинде (1543-жылы жазылган) биринчи жолу азыркы аталы-шына Памир деп атаган. «Йаркентен батыш тарабында Бадахшан жайгашкан бул экөнүн ортосунан өткөн тоо Памир деп аталат. Анын турасы кээ бир жерлери жети-сегиз күндүк жол». [6] Дегинкисин Памир деп аталышынын келип чыгышы жөнүндө да ар кандай божомол ой пикирлер көп. Кээ бир окмуштуулар байыркы санскрит сөзүнөн келген дешсе, кээ бири перс же түрк тилдеринен келип чыккан сөз деп айтышат. Айрым изилдөөчүлөр «Уна Меру» же Меру тоосунун атындагы көл (Меру байыркы индус мифологиясында кудайлардын жашаган тоосу катары дүйнөнүн борбору деп түшүнгөн. [7] Белгилүү англис саясий ишмер, чыгыш таанучу Сэр Генри Роу-линсон «Англия жана Россия чыгышта» деген эмгегинде саякатчы окмуштуулардын Памирге саякаттык анализ жасаган жана Памир деген аттын келип чыгышына өз көз карашын айткан.[8] Анын айтуусу боюнча Фан-мир же Фамир (сөздүн мааниси) «көлдүү өлкө» деген маанини берет. Страбондун белгилегени боюнча «мир» деген сөз санскрит тилинен «деңиз» дегенди түшүндүрөт да (латын сөзү mare, немецче meer, французча mer, англисче more, орус тилинен море деген мааниси келип чыккан).[9] Анткени Памирде көлдүн көптүгү бул окмуштуулардын жогоркудай ойду айтканга түрткү берген окшойт. Кээ бир окмуштуулар Памирдин аталышы түрк сөзүнөн келип чыккандыгын белгилеп, ал адам жашабаган талаа деп белгилейт. [10] Ал эми көпчүлүк окмуштуулар Памир деген аталышты фарсы тилиндеги Бамии-и-Дуния же Дүйнөнүн чокусу, мындан сырткары дагы бир ойду айтышат: фарсы тилинен «най-и бут», «мир» деп Орто Азияда орто кылымдарда тоону аташкан. Ошондуктан мифика-

лык «Меру» сөзү да буга айкалышып кеткендигин жана «пай и мир» деген версия көбүрөөк чындыкка жакындашат деп жазган Керзон.[11] Дегинкисин айтканда Памир деген аталышты окмуштуулар байыркы санскрит тилинен баштап араб, фарсы, түрк тилдеринен кездешкени менен бир пикирге келишкен эмес. Бүүүгүнкү күнү да булл маседе илимде талаш бойдон калууда.

Адабияттар:

1. Кара: Литвинский Б. А Древние кочевники «крышы мира». М. 1972.
2. Зелинский Н. Древний пути Памира. //Страны и народы Востока. Вып. III. М., 1964. С.101-102.
3. Кара: Снесарев А. Северо-Индийский театр (военно-географическое описание). Ч.1. Ташкент, 1903. С.20-21.
4. «Книга» Марко Поло. /Ред и вступительная статья И.П Магидовича. М., 1955. С.170.
5. «Книга» Марко Поло. Ошол жерде.
6. Мухаммед Хайдар. Тарихи —и Рашиди. //Материалы по истории Центральной Азии. Ташкент 1988. С.190.
7. АГО РФ.Ф.69,оп.1, д.66, л.1.
8. Rawlinson Sir Henri C. England and Russian in East: A series of Papers on the Politikal and Geographical Condition of Central Asia. London: John Murray, 1875.
9. Кара: Снесарев А. Северо-Индийский театр. (военно-географическое описание). Ч.1. Ташкент, 1903. С.11.
10. Rawlinson.Sir Henri C. England and Russian in East: A series of Papers on the Politikal and Geographical Condition of Central Asia. London: John Murray, 1875.
11. Curzon.G. The Pamir and the source of the Oxus. London.1896. g.14-16.

Рецензент: д.и.н., профессор Кучуков М.